

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Аліна Гончаренко (Київ)
молодший науковий співробітник
сектору російської мови відділу мов України
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

Військова лексика козацької доби в тексті «Енеїди» І. Котляревського

Українська військова термінологія пройшла складний шлях творення та усталення. Її історія починається в княжі часи, а формування військового словника сягає спільнослов'янського періоду [9, 13]. Важливим етапом розвитку цієї групи лексики став період, пов'язаний із процесом становлення козацтва як національної військової організації.

Військові найменування козацької доби досліджувалися в лінгвістичних студіях В. Горобця (лексика історично-мемуарної прози I половини XVIII ст.), С. Гриценко (лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII ст.), М. Рогаль (лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – першої половини XVIII ст.), Г. Халимоненка (тюркська військова лексика в мовленні українського козацтва).

Широко представлені назви військового вжитку в поемі «Енеїда» І. П. Котляревського, де за образами троянців, латинян, аркадійців автор приховав життя простого козацтва й козацької старшини XVIII ст. Аналіз військових найменувань на матеріалі цього твору ще не проводився, а проте історія таких слів – це не лише історія становлення й унормування української літературної мови, а й історія розвитку українського військового ремесла та виробництва. Лексичних одиниць на позначення зброї у тексті зафіксовано близько 30. Серед них можна виділити групи назв військових обладунків, холодної та вогнепальної зброї. На відміну від найменувань страв чи одягу, автор не дає розлогих описів бойових знарядь, згадуючи їх тільки принагідно у фрагментах, де йдеться про військові сутички.

Найзагальнішу семантику серед виділених слів має лексема *зброя*, якою на той час позначали всю військову зброю, обладунк, а, коли йшлося про кінноту, то й спорядження для коня [19, 265]. На думку етимологів, вона генетично споріднена з польським *zbroja* 'зброя – повне спорядження ратника-вершника', *zbrój, zbroja* 'упряж' [4 2, с. 248; 22 3, с. 568]. Із такими ж значеннями іменник *зброя* відомий в українських джерелах від першої половини XVI ст. [17 11, с. 79] до XVIII ст. включно [20, 302]. Від XIX ст. слово вживається лише на позначення знаряддя для нападу або оборони, а для називання упряжі чи спорядження воїна відзначається фонетичний варіант *збруя* [14 2, с. 126]. Натомість у російській мові найменування *сбруя* (*збруя*) 'захисне і бойове озброєння, війське спорядження; обладунки' відоме вже від початку XVI ст. [11 23, 89]. Цей факт дозво-

ляє вченим припускати, що аналізована форма потрапила до словникового складу української мови з російської [26, 46]. На сучасному етапі лексема вживається лише на позначення поняття ‘предмети для запрягання або сидіння коней та інших тварин; упряж’, а значення ‘спорядження воїна’ нині є застарілим [16 3, 452; 13 13, 249]. Проте ще у XIX ст. цей семантичний компонент зберігався в ужитку, про що може свідчити його актуалізація у тексті «Енеїди»: «Еней же **збрую** і бере, Її очима пожирає, На себе панцир натягає, Палаш до бока прив'язав; Насилу щит підняв чудесний» [5, 131].

З-поміж позначень військових обладунків із запропонованої цитати можна виокремити назви *панцир* та *щит*. В іншому фрагменті, окрім цього бойового спорядження, згадано також *шишак*: «*Шишак, панцир і меч булатний, Спис з прапором, щит дуже знатний І пень, мов лицар, в збруї був*» [там само, 178].

Панцирі здавна використовували у бою для захисту тіла від ударів холодної зброї ворога. Відоме в усіх слов'янських мовах слово *панцир* через польське або чеське посередництво запозичене із середньовісньонімецької мови, куди воно своєю чергою потрапило з французької чи італійської та зводиться до лат. *pantex* ‘живіт, пузо’ [4, 4, 280]. Отже, первісне значення лексеми – ‘те, що прикриває живіт’. У писемних текстах назва засвідчена від XV ст. у формі *пансырь* ‘кільчастий обладунок, що нагадує сорочку, яка сягає колін і вище, з рукавами по зап'ясток чи до ліктя’ [18 2, 875]. З літерою *c* після *n* вона трапляється і у пізніших текстах до середини XVII ст. [там само; 11 14, с. 146]. На думку П.Я. Черниха, така форма могла бути старим запозиченням безпосередньо з французької мови. Форма з *ц* після *n* встановилася за польського посередництва [24 2, 3]. Слово стало основою для творення дериватів *пансырник*, *панцерник* ‘воїн-латник, кірасир’, *панцерний* ‘броненосний; військо, кірасири’. Як стверджує Д.І. Яворницький, панцири козаки носили рідко. Цей вид обладунку був занесений із віддалених від запорізьких вольностей земель і країн та не входив до числа національного козацького озброєння [25, 168]. У сучасній українській мові (як і в російській та білоруській) семантика іменника *панцир* ‘частина старовинного, звичайно металевого, бойового спорядження, яке захищало тулуб воїна від ударів холодної зброї’, є застарілою. Натомість він розвинув широкий спектр інших значень [16 6, 53].

Для захисту голови під час бою використовували *шишак*. Так називали військовий металевий шолом із вістрям, на кінці якого була невелика кулька (*шишка*). За твердженням етимологів, ця лексема засвоєна слов'янськими мовами з угорської, де уг. *sisak* ‘шолом’. Висувалися також версії про запозичення з тюркських мов або з російської (від *шишка*), проте вони відкидаються як мало ймовірні [4 6, 422]. В українських рукописних текстах слово фіксується з другої половини XVI ст. зі значенням ‘шолом’ [17 11, с. 235]. Від цього часу його семантика не змінилася, проте саме воно відійшло до пасивного лексичного фонду [16 11, 466], зрідка вживаючись у діалектному мовленні на позначення потилиці [6, 235; 1 2, 266].

Для запобігання ударів холодною зброєю воїни здавна використовували спеціальний ручний предмет під назвою *щит*. Він мав вигляд заокругленої чи прямокутної дошки. Первісно, як відомо, щити виготовляли з дерева та шкіри, згодом – із булату, заліза, міді. На них робили різноманітні прикраси. Зокрема,

в тексті Енеїди щит, зроблений для Енея, описано так: *«На щиті, в самій середині, Під чернь, з насічкою золотою, Конала муха в павутині, Павук торкав її ногой. Поодаль був малий Телешик, Він плакав і лигав кулешик, До його кралася змія Крилатая, з сім'ю главами, З хвостом в верстув, страшна, з рогами, А звалася Жеретія. Вокруг же щита на заламах Найлущий лицарські діла Були бляховані в персонах Іскусно, живо, без числа. Котигорох, Іван-царевич, Кухарчич, Сучичи і Налетич, Услужливий Кузьма-Демян. Кошій з пре скверною ягою, І дурень з ступою новою, І славний лицар Марципан»* [5, 132]. Найменування сягає корінням індоєвропейської доби (псл.* *ščiti* < іє. **skei-t-* 'відділяти, краяти') [4 6, 511]. У давньокиївський період слово, широко засвідчене у писемних текстах, мало декілька значень: 'воєнний обладунок, що слугував для захисту від ударів', 'зброя для облоги', 'захист' [18 3, 1609]. Нині його семантичне наповнення змінилося та розширилося. Спільним залишається лише компонент значення, що вказує на ручний предмет військового озброєння (із заувагою – старовинного) [16 11, 587–588].

Холодну зброю, яку використовували козаки, залежно від конструктивних особливостей, умовно можна розділити на клинкову, що складалася з клинка і короткого рухів'я, та деревкову – з протяжним рухів'ям із закріпленою бойовою частиною.

Найдавнішим різновидом клинкової зброї серед згаданих у тексті «Енеїди» є *кинджал*. Перші кинджали виготовляли, імовірно, з дерева та кісток, рогів тварин. Із розвитком металургії вони стали більш функціональними. Кинджал мав вигляд гострого з обох боків короткого клинка зі зжуженим кінцем. Завдяки невеликим розмірам його можна було постійно носити із собою та використовувати в рукопашному бою. Лексему *кинджал*, поширену у багатьох слов'янських мовах, вважають тюркізмом, запозиченим із кумикської мови [4 2, 433]. Щоправда, на думку Г.І. Халимоненка, «за подібністю до українського слова найдужче підходить ногайська форма (*qunzal*). Коли зважити, що українське козацтво вступало з ногайцями у безпосередні контакти, то потрібно визнати, що джерелом запозичення терміна “кинджал” в українську мову була ногайська, а не кумикська форма (*qundžal*)» [23, 101]. Варто зауважити, що контекст, в якому аналізоване слово вжито в тексті «Енеїди», також підкреслює занесення цієї зброї в козацьке середовище із віддалених територій: *«Для милого же Евріала не пожалів того кинджала, що батько у Дідони вкрав»* [5, 141]. У запропонованій цитаті йдеться про те, що у троянців (за образом яких приховане козацтво) кинджал з'явився після відвідін чужих земель, котрі належали цариці Дідоні. У російських та білоруських писемних текстах найменування відоме з XVI ст. [11 7, 125; 2, 71]. Українська лексикографія фіксує його з XIX ст. [14 2, 238]. У наш час цей вид зброї і назва на його позначення зберігаються [16 4, 149].

Давнім різновидом довгоклинкової холодної зброї, засвідченим у тексті, є меч. Як зазначають історики, він бере початок від кинджала: коли клинок подовжили, той перетворився на меч. Завдяки своїй ефективності у ближньому бою ця зброя швидко відсунула кинджал на другорядні позиції. З іншого боку, правдівні мечі-рапіри, грановані клинки яких нерідко досягали велетенської як на бронзову зброю метрової довжини, були генетично пов'язані зі списом [21, 62]. Лексему виводять від псл. **meš* з не зовсім прозорою етимологією [4 3, 455]. Г.Ф. Одинцов вважав, що джерело культурного й мовного імпульсу цієї

назви слід шукати в Центральній Європі з її розквітом металургії заліза латинської епохи та появою саме тут такої технічної новинки як довгі мечі [9, 107]. Найдавнішу точно датовану згадку про меч, як гостру двосічну холодну зброю у східних слов'ян, віднаходимо в Остромировому Євангелії (1056–1057 рр.) [18 2, 131]. Лексикографи засвідчують численні випадки вживання цього слова у Повісті временних літ та інших давньокиївських пам'ятках. Відомі різноманітні його деривати, пор. *мечевьш, мечьныш, меченоша, мечьникъ, мучиць* [18 2, 131–133]. Цей факт може свідчити про те, що на початку XII ст. меч уже мав поважну традицію побутування серед руських воїнів. Від цього періоду лексему вживали також із переносно-узагальненою семантикою, називаючи будь-яку зброю, військову силу [11 9, 137].

Протягом Середньовіччя меч на європейських теренах, у тому числі в Україні, утвердився не тільки як засадничий різновид довгоклинкової зброї, але і як ознака справжнього лицаря. У такій ролі міжнародного символу лицарської звитяги меч на руських землях зберігав своє значення майже до кінця XVI ст. Від другої половини XVI ст. окремі елементи лицарської культури були сприйняті та засвоєні новоутвореним станом – козацтвом. Саме з традиційного комплексу лицарського озброєння козаки засвоїли довгоклинкову зброю, проте малопридатний в умовах сучасної їм війни меч був замінений на більш актуальну шаблю [21, 130]. Сама ж назва ще певний час уживалася на позначення шаблі або палаша. Про це може свідчити аналіз контекстів, в яких актуалізується лексема *меч* у тексті «Енеїди». Зокрема, при описі зборів Низа й Евріала в стан рутулців читаємо, що Іул (син Енея) «свій палаш, що звався побідник, до боку Низа прив'язав» [5, 141]. Далі йдеться про саму розправу товаришів із Турновим військом, де «Низ шаблею мазнув по пупу» [там само, 144]. Коли ж Евріала було вбито, Низ «до Волсента докосивсь: Схватив його за чуб рукою, Меч в серце засадив другою» [там само, 147]. Як бачимо, у межах одного фрагменту в руках Низа опинилося аж три види клинкової зброї: шабля, палаш та меч. Очевидно, що у бій козаки брали лише якийсь один різновид зброї такого типу, а тому можемо припустити, що в запропонованому контексті згадані слова вжито як синонімічні. Подібну взаємозаміну понять спостерігаємо також під час опису сутички Енея з Турном. Приступаючи до бою, кожен із них має шаблю, але розправляється Еней із противником уже мечем, пор.: «Як тільки виступили к бою Завзята пара ватажків, То, зглянувшись між собою, Зубами всякли заскрипів. Тут хвись! шабельки засвистіли, Цок-цок! – і іскри полетіли» [там само, 200], «З сим словом меч свій устрямляє В роззявлений рутульця рот І тричі в рані повертає, Щоб більше не було хлопот» [там само, 206]. Б. Грінченко поряд із загальновідомим відзначає обрядове вживання іменника меч у XIX ст.: «шабля, прикрашена квітами, пучком калини, з палаючою свічкою, обв'язана платком, - використовується у весільному обряді і знаходиться в руках світільки» [14 2, 421]. Сьогодні обидва значення є застарілими [16 4, 697].

На позначення меча один раз у тексті «Енеїди» вжито назву *кладенець*: «Фарона першого поглядив по тім'ю гострим кладенцем» [5, 169]. В аналізованому тексті вона не виявляє жодних додаткових конотацій, проте, як відомо з усної народної творчості, вживається на позначення міфічного чудодійного предмета (пор. традиційне завершення казкової оповіді: «Вже вам казка обридає? Що ж!

хто має кладенець, хай замки ті розрубає, – буде казочці кінець!)). Українська лексикографія слова *кладенець* не фіксує. Натомість його засвідчують російські тексти, починаючи від XVII–XVIII ст. і до нашого часу зі значенням ‘меч, який має чудодійні властивості (часто його закопували як скарб)’ [11 7, 146; 13 5, 986]. Імовірно, в українській мові назва виникла під впливом російської. На думку М. Фасмера, російська форма є наслідком народно-етимологічного розвитку білоруського *кляденця*, утвореного від найменування меча у «Повісті про Бову» – *chiarenza* [22 2, 9]. Проте більш вірогідним з огляду на функціональне призначення зброї, на наш погляд, виглядає припущення М.В. Горяєва про зв'язок лексеми зі словами *колоти, колода* (пор. псл. *kolti, *kolda) [3, 142].

Ручною зброєю кінного воїна, схожою на меч, але майже вдвічі довшою за нього був палаш. Він мав вигляд прямого, довгого, гострого з обох боків (з тильного боку до половини) клинка. Використовувався на озброєнні російської армії з початку XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст. [19, 251]. У російських лексикографічних джерелах слово фіксується від XVII ст. зі значенням ‘холодна зброя з широким прямим клинком, пізній різновид меча’ [11 14, 131]. Палаші підвішували до пояса чи сидла з лівого боку: ‘*І свій палаш, що звався побідник, до боку Ница прив'язав*’ [5, 141]. Назву запозичено з угорської мови (уг. pallos ‘кавалерійська шабля’), куди вона потрапила з турецької (тур. pala ‘шабля з коротким широким клинком’) [4 4, 262]. У сучасній українській мові це найменування трапляється як у літературному вжитку [16 6, 23], так і в діалектах, пор.: (зх.поліс.) *палаш* ‘великий саморобний ніж з дерев'яною ручкою’ [1 2, 23], бойк. ‘великий ніж’ [10 2, 35]. У тексті «Енеїди» лексема *палаш* поряд із лексемою *шабля* є найуживанішими серед розглядуваної групи найменуваннями, адже саме названі ними предмети переважали в озброєнні козацького війська XVIII ст.

Іменник *шабля*, відомий в усіх слов'янських мовах, загальновизнаної етимології не має. Версії про його походження з протобулгарської чи тюрксько-татарських мов на сьогодні більшість етимологів відкидають, припускаючи давнє запозичення з угорської мови (уг. szablya ‘шабля, різак’) [4 6, 365]. У пам'ятках писемності лексема відома з XI ст. у фонетичному варіанті *сабля* ‘крива холодна зброя із загостренням на зовнішньому боці вигину’ [18 3, 238]. Шаблею називали холодною, переважно кавалерійську, зброєю із зігнутим сталевим лезом і гострим кінцем. Із другої половини XVI ст. і до сьогодні слово вживається з початковим *ш-*, появу якого пояснюють впливом з боку польської або німецької мови [4 6, 365]. Д.І. Яворницький стверджував: «шаблі використовували не надто криві й не дуже довгі, середньою довжиною в п'ять четвертей, зате дуже гострі... Шаблі носили при лівому боці й прив'язували за два кільця, одне вгорі, а друге нижче середини, вузьким ремінцем за пояс... Запорожець віддавав перевагу шаблі перед усілякою іншою зброєю, особливо кулею, і називав її «чесною зброєю»» [25, 166]. З-поміж широкого різноманіття козацької зброї саме шаблю неодноразово згадують у народних піснях та думках, що підтверджує шанобливе ставлення до неї, а саме найменування розвинуло ряд дериватів. Зокрема в аналізованому тексті засвідчено похідні *шабляка, шабелька*: «*Уже шаблюкою махає*» [5, 171], «*Тут хвись! шабельки засвистіли*» [там само, 200].

Найдавнішим різновидом древкової зброї була загострена палиця, на кінці якої згодом з'явилися наконечники з каменю, кісток, а потім – із металу. Її мо-

жна було використовувати як металеву зброю, так і для безпосереднього нанесення ударів. Для позначення такого різновиду холодної зброї у вигляді гострого металевого наконечника на довгому держаку у тексті «Енеїди» використано питому застарілу сьогодні назву *коп'є* та запозичену *спис*, що зберігається в сучасному словнику української мови. Пор.: «*Коп'є булатне направляє В латинців просто посилає*» [там само, 147]; «*Як грядуть, сотнями ударають, Перед себе списи наставлять*» [там само, 111]. Д.І. Яворницький відзначає: «Зі списів, що дійшли до нашого часу, видно, що всі вони виготовлялися з тонкого й легкого дерева завдовжки в п'ять аршинів, спірально помальованого червоною й чорною фарбою... Деякі списи робили з вістрями на обох кінцях, ними можна було класти ворогів і сюди й туди. Списи часто служили запорожцям замість мостів при переході через болота [25, 165–166].

Слово *коп'є* походить від псл. **корьє* ‘спис, піка’, яке своєю чергою розвинулося від псл. **korati*, що первісно означало ‘бити; вражати’. Звідси псл. **корьє* – назва зброї для цієї мети [4 2, 568; 24, 1, 427–428]. Згадану лексему засвідчено вже у перших перекладних слов'янських текстах [12 2, 50; 18 1, 1279]. У цей період відомими є й її похідні – *копейникъ*, *копейный*. В активному вжитку найменування зберігається до XIX ст. [14 2, 282], поступово витісняючись іменником *спис*.

Слово *спис* вважають запозиченим із польської мови, де *spisa* ‘спис’ [4 5, 372]. У російській писемності воно фіксується від першої половини XVII ст. у формах *спись* та, частіше – *списа* [11 27, 35]. Назва *списа* (і *спис*?) у цей період, імовірно, була новою, про що може свідчити її пояснення авторами текстів («съ списками, тѣ имянуются долгие копья»). Цей вид зброї мав різну довжину, на що вказують вживані у тогочасних пам'ятках словосполучення *короткая списа*, *долгую спису* [там само]. У XIX ст. форма *списа* уже не трапляється [13 4, 175], а варіант *спис* відомий в українській мові й нині [16 9, 509].

Довгий полегшений спис називали *пікою*. Лексему запозичено з французької мови (фр. *rique* ‘піка, спис’ від *riquer* ‘колоти’) [4 4, 401]. Проте в українську мову вона, вірогідно, потрапила під впливом російської. Такий висновок можемо зробити, виходячи зі спостереження Г.Ф. Одинцова, який зауважив, що «староруське піка зазвичай опиняється в одному контексті зі словами солдаты, драгунский (полк), рейтары, гренадеры... Драгуни, солдати та рейтари складали розряди іноземних військ, які з'являються в Московській державі наприкінці XVI ст... Піка була обов'язковою зброєю драгунів і солдатів найманого іноземного війська в Росії. До складу цих військ у Росії головню входили в першій половині XVII ст. ... швейцарці, що говорили французькою і німецькою мовами, котрі – що важливо – і ввели піку як вид зброї у військовий обіг (у XV ст.), зробивши її в XVI ст. обов'язковою зброєю піхотинців» [8, 89]. Дійсно, хоч саме слово *піка* засвідчене у російських текстах із XVII ст., проте уже в цей період відомі і його похідні *пикенирь*, *пикный* [11 15, 45], що може свідчити про освоєння назви і її більш раннє запозичення. Лексема активно вживається в діалектах російської мови та має ряд семантичних похідних. Натомість в українській історичній лексикографічній традиції її не засвідчено. Лише від XIX ст. відомі деривати *пикінер* (*пикинір*), *пикинерія*, *пикинерський*, *пикинерувати*, *пиківний* (*пикний*) [14 3, 186]. Г.Ф. Одинцов відзначає, що слово *піка* зі значенням до-

вгого списа у козаків було в активному вжитку до початку ХХ ст. [8, 90]. У тексті «Енеїди» воно засвідчене двічі – як позначення окремого різновиду колючо-різальної зброї і як синонім до назви спис. Пор.: «Наклали повні гамазеї...Списів, пік, ратищ» [5, 112], «Еней чимдуж спис розмахав І Турну, гадовому сину, На вічний поминок послав; Гуде, свистить, несеться піка, Як зверху за курчам шуліка» [там само, 204].

Короткодревкову холодну зброю у поемі згадано значно рідше, що може бути обумовлено її менш активним використанням козацьким військом у рукопашному бою. Лише в одному фрагменті натрапляємо на лексему *келеп*: «*Так Турн Палланта підпустивши, Зо всіх сил келепом мазнув*» [там само, 171]. Цей різновид озброєння ударно-дробильної дії веде своє походження від бойової сокири. Келеп (або чеқан) складався з дерев'яної ручки, завдовжки з аршин, із залізним молотком, що мав з одного боку тупий обухок, а з другого – гострий ніс [25, 166]. О.Ф. Ставицький характеризує його так: «бойова палиця з булавою або іншим металевим тягарем» [19, 282]. Козаки використовували келепи для двобою з ворогом, а також для розбивання обладунків. На думку дослідників, вони слугували запорожцям лише як допоміжна зброя, використовувана зрідка, переважно проти татар, коли бійці змішувалися в рукопашному бою настільки, що стріляти було небезпечно через можливість завдати шкоди своїм [25, 166]. В інших слов'янських мовах (окрім російської) слово невідоме. Етимологи припускають турецьке джерело запозичення згаданої назви, проте в тюркських мовах засвідчують її зі значенням, далеким від військової сфери, пор. тур. *kel(e)re* ‘жердина, розсоха’ [4 2, 421]. Факт відсутності терміна зі значенням ‘зброя’ у пам'ятках тюркських мов XIV–XVII ст. може свідчити про занесення його в українську мову з койне Чорних Клобуків чи половецької мови, – стверджує Г.І. Халимоненко [23, 100]. В українських текстах найменування фіксується із XVI ст. у фонетичному варіанті *келепа* зі значенням ‘ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак’ [17 14, 86; 16 4, 139]. У XIX ст. словом *келеп* називали як холодну зброю з коротким держаклом та основним ударним елементом у вигляді сокири і молотом на обуху, так і палку з ручкою у вигляді молота [14 2, 234]. Сьогодні такий вид озброєння сприймається як старовинний [16 4, 139].

Різновидом короткодревкової холодної зброї, згаданим у тексті «Енеїди», є також *булава*: «*З наскоку тріснув булавою*» [6, 156]. Етимологічний словник української мови трактує цю лексему як похідну з суфіксом –ава (-авь) від псл. *bul-a ‘гуля, набалдашник’, пов'язаного з псл. *bul-(j)- ‘пузир, пухир; гуля, жовно; куля, брила, грудка’, і відкидає думку про тюркське запозичення як непереконливу [4 1, 289]. Г.І. Халимоненко проте вважає, що не можна повністю відкидати й версію про тюркське джерело засвоєння назви. Учений стверджує, що автори ЕСУМ неточно трактують половецьку основу іншомовного слова, вважаючи, що *bulov* означає ‘дрючок, ломака’, тоді як його справжнім значенням є ‘різновид зброї, можливо, велика важка палиця’ [23, 19]. Історик Д.В. Тоїчкін зауважує, що булава була одним із перших видів озброєння та водночас предметів культу людини. Саме у такій ролі вона з давніх-давен функціонувала у країнах Сходу. Спочатку бойова частина виконувалась у вигляді голів тварин, людей або міфічних істот. Така зброя вирізнялася значною вагою, вимагала від

воєнка великої фізичної сили й вправності. Класична, більш пізня булава з яблуком круглої, грушовидної або призматичної форми на держаку призначена, у першу чергу, для розбивання ворожого обладунку. У давніх писемних джерелах булаву зазвичай вкладали до рук богів та героїв. З булавою, як божественним атрибутом, пов'язане й значення її як символу влади земної. На Середньому сході у період раннього Середньовіччя бурави нерідко згадуються як зброя тюркських найманців. У пізніші часи в Османській імперії та Персії традиція закріплення за булавою функції уповноваження владної особи набула найвищого розвитку. В Європі символом військової влади ще від давньоримських часів була спеціальна палиця. Із збільшенням східних, зокрема османських, військових та культурних впливів на терени Центральної Європи у другій половині XV–XVI ст. поступово з'явилася традиція позначати уповноважену владою особу булавою [21, 354–356]. На позначення різновиду військової зброї у вигляді палиці з кулястим потовщенням на кінці іменник фіксується в українській писемності від XV ст. [17 3, 94]. Із XVII ст. його використовують також на позначення такої ж палиці як символу влади [там само]. Із цими значеннями лексема активно вживалася до XX ст. Сьогодні слово *булава*, як назва різновиду зброї, є застарілим, натомість семантика символу влади залишається актуальною до нашого часу.

Метальна зброя у тексті «Енеїди» представлена лише назвою *стріла*: «Вслід за кон'єм стрілу пускає» [5, 147]. Так називали тонкий стрижень із загостреним кінцем або гострим наконечником для стрільби з лука. Це військове знаряддя використовувалося воїнами здавна, про що свідчить форма **strēla*, характерна уже для праслов'янського періоду [4 5, 445]. В українській мові лексема відома з давньокіївської доби з широким спектром значень – прямим ‘метальна зброя, що випускається з лука’ та переносними ‘удар’, ‘блискавка’ [18 3, 568]. Найбільш стійкою протягом усього історичного періоду розвитку виявилася семантика озброєння, яку це полісемантичне слово зберігає до наших днів [16 9, 773–774].

Із винаходом вогнепальної зброї холодна зброя поступово втрачає свої позиції, однак не зникає зовсім з арсеналу озброєння козаків. Зазвичай вони поєднували обидва різновиди, завдяки чому можна було досягти значних успіхів у бою з противником. Вогнепальна зброя у козаків була як артилерійська, призначена для ураження різноманітних цілей, що знаходяться на значній відстані, так і стрілецька, котру застосовували у ближньому бою для поразки відкрито розташованих цілей.

Серед назв артилерійської вогнепальної зброї у тексті «Енеїди» згадано *гармату*: «Ні сто не вдержить їх гармат» [5, 112]. Лексема *гармата* запозичена в українську мову з польської, куди потрапила з італійської (іт. *armata* ‘військо, армія’) [4 1, 475], і фіксується у писемних текстах уже з кінця XV ст. [20, 171]. Д.І. Яворницький відзначає, що переважна частина запорозьких гармат були польського, турецького, російського виробництва. У самій Польщі їх почали відливати не раніше XV ст. [25, 164]. Іменник *гармата* залишається в активному українському слововжитку і нині [16 2, 32].

Різновидом гармати з коротким дулом, із якої вели навісний вогонь, був *мушчир* (*мужчир*). Мужчири слугували також для салютів під час урочистостей, що підтверджує і цитата з тексту аналізованого твору: «На віват з мушчирів стріляли» [5, 98]. Слово запозичене у східнослов'янські мови з польської, де його вживали у

двох значеннях, пор. п. *moździerz* 'ступка, мортира' [4 3, 545–546]. Реалізація невійськової семантики назви теж має місце в аналізованому тексті: «*Робили рознії їм муки, Товкли у мужчирах їм руки, Не важились щоб убивать*» [5, 63]. О.Ф. Ставицький відзначає, що мужчирі малого калібру часто слугували ступами в господарстві. В українській лексикографії слово фіксується від XVIII ст. у формі *можчир* [20, 434], згодом відомі фонетичні варіанти *мошчир*, *мушчир* [14 2, 458] 'артилерійська гармата з коротким дулом для ведення навісного вогню по закритих та горизонтальних цілях'. У сучасній українській мові іменник *мушчир* вживається на позначення ступи, семантика зброї маркується як застаріла [16 4, 835].

Наступним етапом розвитку вогнепальної зброї була гаківниця. Це слово, відоме також у білоруській та чеській мовах, є запозиченим із польської мови, де форма *hakownica* походить від свн. *hākenbühse*, що складається з основ іменників *hāken* 'гак' і *bühse* 'рушниця, бляшанка' [4 1, 454]. Гаківницею називали довгу, важку (в середньому 10 кг) рушницю великого калібру, котру під час стрільня прикріплювали до землі гаком. Через значні розміри та вагу гаківниці використовували інколи тільки під час оборони фортець. На озброєнні козацького війська вони були ще з XV ст., але вже до XVIII ст. їх вважали застарілим видом зброї, – стверджує О.Ф. Ставицький. У писемних текстах назва фіксується з початку XVI ст. [20, 168; 17 6, 183]. Сьогодні лексема є історизмом [16 2, 18]. У зв'язку з удосконаленням інших видів вогнепальної зброї, а також артилерії гаківниці були зняті з озброєння й поступово були замінені мушкетами.

Мушкети козаки активно використовували під час боїв. Слово *мушкет* зпоміж назв на позначення вогнепальної зброї у тексті «Енеїди» згадується найчастіше: «*І часові на мушкетах Поклависьь, стали на заказ*» [5, 142]. Відоме в різних групах слов'янських мов, воно через посередництво польської та західноєвропейських мов запозичене з італійської і своїм корінням сягає латинської мови. Пор.: п. *muszkiet* 'старовинна гнотова рушниця' < нім. *Muskéte* 'тс.' < фр. *mousquet* 'тс.' < іт. *moschetto* 'стріла для арбалету, мушкет, маленька мушка' < слат. *musca* 'муха, вид метального пристрою' [4 3, 544]. Історична лексикографія засвідчує його вживання у російській мові від XVII ст. з двома значеннями 'ручна вогнепальна зброя з фітільним замком', 'різновид гармати' [11 9, 324]. У коментарі до «Енеїди» зазначено, що мушкетом називали ручну вогнепальну зброю до 8–10 кг вагою. На озброєнні козацького війська мушкети з'явилися у XVI – XVII ст., однак уже наприкінці XVI ст. їх почали замінювати легшими і зручнішими рушницями. Станом на XVIII ст. мушкети були вже віджилим видом зброї, хоча саме слово вживалося на позначення рушниці [19, 267]. При тлумаченні цієї назви у сучасній лексикографії зазначається, що це старовинна гнотова рушниця великого калібру [15 4, 834].

До кінця XVI ст. стало зрозумілим, що маса і розміри мушкетів під час бою не є зручними. Так виникли легші мушкети до 5 кг вагою з крем'янієвими замками. Ця зброя прийшла до нас через посередництво Польщі із Франції. Відповідно, такий самий шлях запозичення пододала і її назва *фузія* (*фузея*) – від фр. *fusil* 'рушниця' через посередництво п. *fuzja* [4 6, 134]. Сьогодні слово маркується як застаріле [16 10, 650].

Така ж рушниця, як і фузія, лише з іншою конструкцією кремінного замка позначалася іменником *флінта*. Відома в українській мові з XVII ст. та поширена в

інших слов'янських мовах, ця лексема запозичена з німецької мови, де н. Flinte виникло внаслідок скорочення складного слова Flintbüchse 'кремінна рушниця' [4 6, 109]. Найменування виявилось малопродуктивним. Востаннє воно фіксується у «Словарі...» Б. Грінченка на позначення різновиду рушниці [14 4, 378].

Окрім зазначених вище назв стрілецької зброї у тексті «Енеїди» засвідчено також нині застарілу лексему *яничарка*. Нею позначали довгу турецьку рушницю з кремінним замком. Слово, імовірно, є власне українським утворенням від турецького яничар [4 6, 547].

Рушниці з довгим дулом, назви яких згадано вище, розраховувалися на регулярні війська й були мало придатними до ведення індивідуального бою. Зручною для ближнього бою під час розвідки, із засідки, з козацьких чайок була коротка запорізька рушниця – *булдимка*. Походження лексеми залишається неясним. Найчастіше його пов'язують із запозиченим із російської мови словом *булди́га* 'порожнистий стовбур, порожниста кістка' [4 1, 290]. В інших мовах не вживається, що дозволяє припустити виникнення форми *булдимка* на власне українському ґрунті. Назва відома з XVIII ст. у формі *булдинка* 'гатунок короткої рушниці' [20, 74]. Б. Грінченко, фіксуючи форми *булдимка*, *булдимок*, зазначає, що це різновид старовинної рушниці [14 1, 109]. Нині лексема маркується як застаріла [16 1, 253].

Із XVI ст. відома *гвинтівка* – різновид рушниці з нарізами у стволі для надання кулі обертового руху, що збільшувало дальність і точність стрільби. Гвинтівку заряджали з дула: круглу кулю обгортали змащеною жиром тканиною і заганяли в рушницю шомполом за допомогою молотка. Загалом це була мисливська зброя, через повільність заряджання на озброєння війська її не брали. Гвинтівки в сучасному розумінні, які заряджалися патронами, з'явилися у XIX ст. [19, 267]. Слово прийшло до нас із польської мови [4 1, 486]. У сучасній українській мові вживається на позначення рушниці, у стволі якої є гвинтова різьба [16 2, 44].

Найбільш загальне значення серед назв стрілецької зброї має лексема *рушниця*, запозичена з чеської мови (можливо, через польське посередництво), де ч. *gušnice* 'пищаль, рушниця' є похідним від *guka*, оскільки означало зброю, яку воїн міг переносити в руках, на відміну від важкої гармати [4 5, 151]. У писемних текстах назва засвідчується від XVI–XVII ст. [11 22, 264]. Сьогодні, окрім української, слово відоме в словацькій мові, польській, діалектах російської та білоруської мов.

Інколи для називання рушниці вживали іменник *оружжина*, генетично пов'язаний із псл. **огозъ* 'зброя' [4 4, 215]. У давньокіївський період слово *оружие* мало декілька значень: 'зброя', 'інструмент', 'зброя', 'обладунок', 'захист' [18 2, с. 709-710]. У староукраїнських текстах – *оружие* 'зброя' [15 2, с. 92]. Лише від XIX ст. лексикографічні праці фіксують розрізнення форм та їх семантики – *оружья* 'зброя', *оружина* 'рушниця' [14 3, 64]. Якщо перша форма у різних фонетичних варіантах відома багатьом слов'янським мовам, то *оружина*, імовірно, є власне українським утворенням, яке проте досить швидко відійшло до пасивного словника. Нині назви *оружья* і *оружина* маркуються як застарілі [16 5, 751].

Як показує проведений аналіз, у тексті «Енеїди» засвідчено вживання назв різноманітних типів зброї як сучасних для описуваного періоду, так і віджилих. Цю тезу переконливо підтверджує опис озброєння латинського війська: «Для сильной армії своєї Рушницъ, мушкетів, оружин Наклали повні гамазеї, Гвинті-

вок, Фузій без пружин, Буддимок, флінт і яничарок. А в особливий закамарок Списів, пік, ратищ, гаківниця. Були тут страшний гармати, Од вистрілу дрижали хати, А пушкарі то клались ниць» [5, 112]. У запропонованій цитаті нагромаджено і на архайчні на той час види озброєння (мушкет, гаківниця), і на прийняті в тогочасній армії фузії, флінти, буддимки, яничарки. За таким строком переліком зброї армії (яка мала бути уніфікованою на рівні сучасних вимог), очевидно, приховано характерну для всього твору іронію.

Отже, «Енеїда» І.П. Котляревського дає багатий історичний та мовний матеріал під час аналізу питання про озброєння козацького війська. У тексті наведено мовні одиниці на позначення типів зброї, характерних для різних періодів існування козацтва. Військові найменування козацької доби представлені значною мірою запозиченнями (з тюркських, західноєвропейських мов, часто за посередництвом польської та російської), які стали результатом міжмовних контактів, успадкованими староукраїнськими та давньокиївськими моделями, що мають праслов'янські корені, та новими словами, утвореними на дериваційній базі чужомовних слів у поєднанні з українськими формантами (яничарка). Значна частина засвідчених найменувань різних видів холодної та вогнепальної зброї нині має статус застарілої лексики, причиною чого стали зміни у сфері військового оснащення, переорієнтація на нові види зброї. Деякі назви досліджуваного періоду відзначаються стійкістю значення, фіксуючись сучасними лексикографічними джерелами зі збереженням або частковою зміною семантики (гармата, кинджал, рушниця, гвинтівка, шабля, спис).

Джерела та література

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. Булыка А.М. Лексичныя запозычанні ў беларускай мове XIV – XVIII ст. Мінск: Навука і тэхніка, 1980. 256 с.
3. Горяев Н.В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. Тифлис: Тип. канцелярии главнонач. гражд. частью на Кавказе, 1896. 451 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
5. Котляревський І.П. Енеїда: Поема. Київ: Радянська школа, 1989. 286 с.
6. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 260 с.
7. Мурашко Л.В. Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1997. 21 с.
8. Одинцов Г.Ф. Из истории старорусских названий копыя // Этимология. Москва: Наука, 1975. С. 84-97.
9. Одинцов Г.Ф. К истории др.-рус. *мечь* // Этимология. Москва: Наука, 1982. С. 106–110.
10. Ониськевич М.Й. Словник бойківських говірок : у 2-х частинах. Київ: Наукова думка, 1984.
11. Словарь русского языка XI – XVII вв.: в 29 т. / под ред. С.Г. Бархударова, В.Б. Крысько. Москва: Наука, 1975–2008.
12. Словарь старославянского языка: в 4 т. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006.
13. Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. / ред. В.И. Чернышев. Москва – Ленинград : Изд. АН СССР, 1950–1965.
14. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. з додатком власного матеріалу Б.Д. Грінченко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958–1959.

15. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / ред. Л.Л. Гумецька. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
16. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
17. Словник української мови XVI–першої половини XVII ст.: у 28 вип. / за ред. Д.Г. Гринчишина. Львів: НАН України Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 1994–2013. Вип. 1–16.
18. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. Санкт-Петербург: ИОРЯС Имп. АН, 1893–1912.
19. Ставицький О.Ф. Коментар до «Енеїди» Івана Котляревського та його історія // І.П. Котляревський. Енеїда: Поема. Київ: Радянська школа, 1989. С. 207–284.
20. Тимченко Є.К. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : у 2 кн. Київ – Нью-Йорк, 2002–2003.
21. Тоїчкін Д.В. Клинка зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. 464 с.
22. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Москва: Прогресс, 1986–1987.
23. Халимоненко Г.І. Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1993. 23 с.
24. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. Москва: Русский язык, 1999.
25. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Львів: Світ, 1990. Т. 1. 319 с.
26. Яценко Н.О. Формування назв військового одягу в українській мові. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2009. 179 с.

Галина Радкевич (Київ)

молодший науковий співробітник
відділу мов України

Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

Структурні та змістові параметри взаємозв'язку фразеологічних одиниць і паремій

Фразеологія української мови – надзвичайно різноманітна, багатогранна, невичерпна, адже з покоління у покоління передаються та залишаються нам різноманітні приклади фразеологічних одиниць (далі – ФО), що відображають історичні, суспільні обставини давноминулих подій. Фразеологізми не стільки описують навколишній світ, скільки інтерпретують його, передають суб'єктивне ставлення носія мови до дійсності, переважно емоційне. Саме антропоцентризм у системі творення й функціонування фразеологізмів підкреслюють усі мовознавці; зокрема, фразеолог В. Ужченко зазначає, що «у центрі мовотворчості перебуває людина, відбір і оцінка нею найрізноманітніших реалій та оцінка самої людини» [6, 42].

Фразеологія, як сучасна й перспективна лінгвістична наука, надзвичайно активно розвивається, постійно оновлюється і збагачується термінологія, розширюються поля фразеологізмів для аналізу, з'являються нові вектори досліджень. Одним із найбільш актуальних напрямів наукових пошуків залишається комунікативний аспект вивчення фразеологізмів, його вплив на людську свідомість і поведінку [2, 152].

У фразеології особливо потужним комунікативним чинником спрямування до адресата відзначаються вигуківі фразеологізми (далі – ВФ), оскільки саме